

هنر خوشنویسی در ایران

خوشنویسی هنر فرم‌دادن به نشانه‌هایی است که با دست نوشته می‌شوند و با چیدمان درست در کنار یکدیگر شکل می‌گیرد. این هنر ارزشمند با عنوان «برنامه ملی پاسداری از هنر سنتی خوشنویسی در ایران» در شانزدهمین جلسه کمیته بین‌دولتی حفاظت از میراث فرهنگی ناملموس یونسکو به ثبت رسید. در این مقاله عالی گرد شما را با دنیای زیبای این هنر سنتی بیشتر آشنا خواهد کرد.

تعریف هنر خوشنویسی و خوش‌نویس

خطاطی یا خوشنویسی به معنی زیبانویسی یا رسم‌الخط حروف همراه با خلق زیبایی است. فردی که این فرایند توسط او انجام می‌گیرد خوش‌نویس نام دارد. خوش‌نویس افزون بر نگارش یک متن، سعی دارد اثری هنری با ارزش‌های زیبایی‌شناختی خلق کند. از این رو خوشنویسی با نگارش ساده مطالب و حتی طراحی حروف و صفحه‌آرایی متفاوت است. همچنین از آنجایی که این هنر جنبه‌هایی از سنت را در دل خود دارد باید آن را تا حدی از تایپوگرافی که مبتنی بر ارزش‌های گرافیکی مدرن و کارهای چاپی است، متمایز نمود.

تاریخچه هنر خوشنویسی

پیدایش خط فارسی

پیدایش خط که وسیله انتقال پیام و مفاهیم است، شاید پیشینه‌ای نزدیک به مبدأ تاریخ بشر داشته باشد. هنر خوشنویسی نیز تحت تأثیر پدیده خط به وجود آمده که جلوه تصورات انسان در نگارش حروف و کلمات است و همین امر خط را زیبا، دلنشین و ماندگار می‌کند. خوشنویسی تقریباً در تمامی فرهنگ‌ها وجود دارد و از اهمیت زیادی برخوردار است. اما در مشرق‌زمین و به‌ویژه در سرزمین‌های اسلامی و ایران این اهمیت دوچندان است و در میان هنرهای بصری، خوشنویسی همواره از مهم‌ترین‌ها بوده است. در سرزمین‌های خاورمیانه نیز با وجود قدمت زیاد این هنر در نقاط مختلف می‌توان گفت که ظهور اسلام و کتابت قرآن نقشی اساسی در رفیع شدن جایگاه خوشنویسی داشته است.

خوشنویسی ایرانی و مناطق اطراف و تحت نفوذ ایران همانند کشورهای آسیای میانه، افغانستان و هندوستان به تدریج حول محور فرهنگ ایرانی شکل گرفت و پرورش یافت. در حالی که اکثر فعالیت‌های نگارشی و خوشنویسی در ایران صورت می‌گرفت، رفته‌رفته ایرانیان سبک و شیوه‌های خاص خود را در خوشنویسی پدید آوردند.

پیش از اسلام خطوط گوناگونی از جمله میخی و پهلوی و اوستایی در ایران رواج داشته است؛ اما با پیدایش دین اسلام نیاکان ما الفبا و خطوط اسلامی را پذیرا شدند.

خوشنویسی پس از اسلام

خوشنویسی ایرانی اسلامی عمری هزار و دویست‌ساله دارد. خوشنویسان همیشه بر یکی از مهم‌ترین ارکان تمدن و فرهنگ بشری یعنی متون مکتوب تکیه داشته‌اند. الزام حضور و وجود و مشارکت آنها چنان قطعی بوده که بی

یاری و همکاری آنان امکان انتقال دانش و معرفت و ادبیات در حدی که در جهان اسلام گسترش و جایگاه یافت، ممکن نمی‌شد.

خوشنویسی از قرن سوم هجری به صورت بخش عمده‌ای از تزئینات معماری درآمد. در بناهای مذهبی و بناهای حکومتی و عادی، به صورت کتیبه‌ها و خطوط معقلی و تزئینات گچ‌بری جزء جدایی‌ناپذیر معماری ایرانی اسلامی شد. خوشنویسی به صورت مهم‌ترین شکل رسمی و مورد قبول هنر در جهان اسلام شناخته شد. اگر هنرهای دیگر در طول قرون، پیاپی آرام‌آرام جایگاه خود را ساختند و به دست آوردند، خوشنویسی نیازی به سعی چندانی در این زمینه نداشت.

با آغاز قرن معاصر خورشیدی هم‌زمان با دوره پهلوی، خط و خوشنویسی در ایران با سرعت، نوآوری و شگفتی مواجه شد تا بتواند نیازهای تجارت، تبلیغات و فناوری را پاسخگو باشد. از سوی دیگر مکاتب بین‌المللی که پس از تولید در خارج خود به سرعت جهانی می‌شدند، هنرمندان نوآور جهان را به دودسته تقسیم کرده است: نخست آن دسته هنرمندانی که در هماهنگی کامل با سبک‌های بین‌المللی قرار گرفتند. دسته دوم هنرمندانی که گرایش‌های بومی و ملی را جستجو می‌کردند. نقش این هنرمندان بر تولد خطاطی نوین از چنان اهمیتی برخوردار است که جایگزینی برای آن نمی‌توان یافت. روند نیازهای مدرن تجاری و تبلیغی خط را از کنج کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی به بستر اجتماع کشاند. جریانات هنری مدرن، شیوه‌هایی چون نقاشی خط را به وجود آوردند که کماکان مورد توجه محافل هنری جهان است.

خوشنویسی معاصر

در سال‌های پس از انقلاب اسلامی خوشنویسی با اقبال عمومی روبرو شد و انجمن خوشنویسان ایران که در سال ۱۳۲۹ شمسی تشکیل شده بود نقش بارزی در رشد و توسعه کمی و کیفی این هنر به عهده گرفت. همچنین خطی به نام معلی در سال‌های اخیر با تأثیر از خطوط اسلامی - ایرانی ثلث و شکسته‌نستعلیق توسط آقای حمید عجمی ابداع گردید که تا حدی مورد استقبال قرار گرفت. از آخرین دستاورد خوشنویسی ایران می‌توان به ابداعات خوشنویسی «سبحان» مهرداد محمدپور اشاره کرد. خط سبحان یک خط قانونمند همانند نسخ و ثلث بوده و قابلیت کتابت و کتیبه‌نویسی فارسی و عربی را داراست. آن را در دسته خطوط کامل همانند خطوط شش‌گانه قرار داده‌اند.

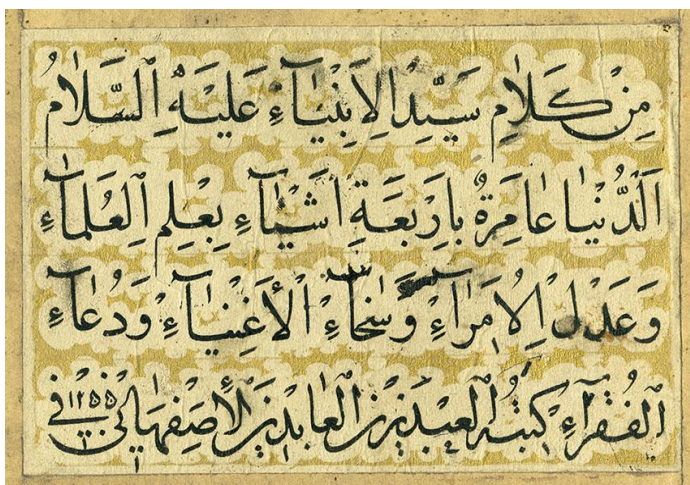
انواع خط در خوشنویسی

خط کوفی

خط کوفی از قدیمی‌ترین انواع خط خوشنویسی است که تا امروز نیز از آن استفاده می‌شود و بیشترین کاربرد را در تزئین آثار تولیدی داشته است. در تعریف تخصصی این خط می‌توان این‌گونه توصیف کرد که خط کوفی، خطی است که یک‌دانگ آن دور و پنج‌دانگ آن سطح است. قرآن‌های اولیه با این خط نگاشته شده‌اند و با ورود اسلام به ایران، خط کوفی جایگزین خط اوستایی و پهلوی شد.

خط نسخ

این خط برگرفته از خط کوفی است که ابوعلی محمد بن علی فارسی آن را پدید آورد. در تعریف تخصصی این خط، می‌توان گفت که خطی است که دو دانگ دور و چهاردانگ سطح دارد و ارتفاع کلمات آن زیاد نیست و یک کرسی دارد. این خط به دلیل اینکه دیگر مشکلات خط کوفی در خواندن را نداشت به سرعت جایگزین آن در نگارش شد. از آن بیشترین استفاده را در نگارش قرآن کرده‌اند به شیوه‌ای که تا به حال از هیچ خطی به اندازه خط نسخ نسخه‌های قرآن تهیه نشده است.

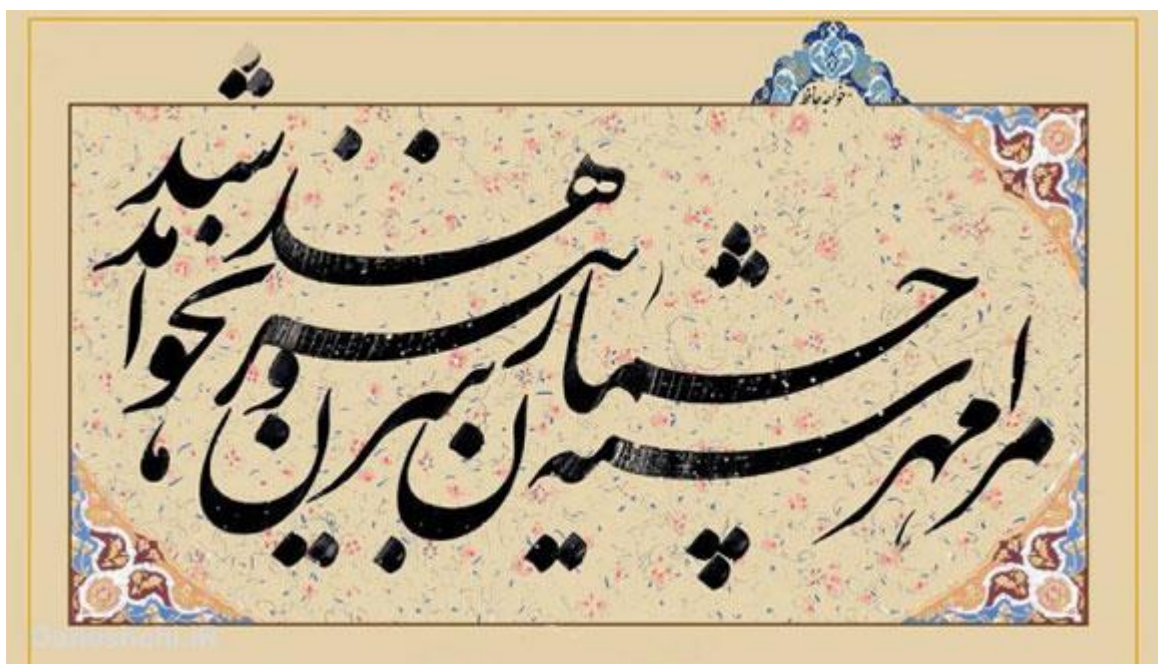
خط ثلث

میان این خط و خط نسخ شباهت‌های زیادی وجود دارد با این تفاوت که ارتفاع و پیچ‌وتاب کلمات خط ثلث بیشتر است. ممکن است چند کرسی نوشته شوند. خالق این خط نیز ابوعلی محمد بن علی فارسی است که در کنار خط نسخ و ثلث خط‌های ریحان، محقق، توقیع و رفاع را نیز تولید کرده است. این خط دو دانگ دور و چهاردانگ سطح دارد.

خط نستعلیق

نستعلیق یکی از شیوه‌های خوشنویسی فارسی است که بعد از خط تعلیق و ترکیب آن با خط نسخ رواج یافت و به دومین خط خوشنویسی ایرانیان تبدیل شد. از علل پیدایش این خط می‌توان به نیاز به تندنویسی و راحت نویسی در امور منشی‌گری و علاوه بر آن ذوق و نبوغ ایرانی اشاره کرد. از اوایل قرن نهم هجری به بعد، بیشتر نگارش‌های کتاب‌های ایرانیان با خط نستعلیق بوده است. بیشترین کاربرد این خط را می‌توان در نگارش کتاب‌های عادی، ادبی، اشعار و متون غیرمذهبی مشاهده کرد. علاوه بر این کتیبه‌های زیادی به خط نستعلیق موجود است که زبان فارسی و موضوعی غیرمذهبی دارند. با این حال نستعلیق هیچ‌وقت به جایگاه خطوط ثلث و کافی در کتیبه‌نویسی نرسد.

ابزارهای خوشنویسی و علت پیدایش آنها

در گذشته برای ترسیم یک مطلب کوچک به صورت کتیبه یا سنگ‌نبشته مدت‌ها وقت لازم بود. مثلاً حجار باید تخته سنگ را می‌تراشد و بعد مطلب را روی آن حجاری می‌کرد و سپس آن را به منظور مکاتبه ارسال می‌کردند. این کار بسیار دشوار و زمان‌بر بود. به همین دلیل برای رفع این نیازمندی به این نکته پی برده شد که با استفاده از رنگ حروف نوشته شود. بعد از مطالعات زیاد رنگ‌های سبز، قرمز و آبی از عصاره برگ گیاهان و درختان به دست آمد. چوب قلم تراشیده جایگزین تیشه و برگ پاپیروس جایگزین سنگ گردید. مکاتبات سر و صورتی پیدا کرد تا پس از گذشته قرن‌ها به شکل و صورت امروزی رسید. وسایل و ابزار خوشنویسی در خلق یک اثر مطلوب بسیار مؤثرند. ابزار خوب می‌تواند مشوق هنرمند در ادامه کار و پیشرفت او باشد.

ابزار مهم و اصلی خوشنویسی عبارت‌اند از:

قلم‌نی؛ نوع مرغوب آن از نی های دزفولی (برای قلم‌های ریز و متوسط) یا نی خیزران (برای درشت‌نویسی) تهیه می‌شود.

کاغذ؛ در گذشته به صورت دستی ساخته می‌شد و مراحل تولید و پرداخت پیچیده‌ای داشت. امروزه کاغذهای گلاسه، به‌ویژه گلاسه مات، برای نوشتن مناسب‌ترند.

مرکب؛ باید مخصوص خوشنویسی باشد. بیش از همه مرکب مشکی و پس از آن قهوه‌ای کاربرد دارد. برای کارایی بهتر و بیشتر می‌توان چند قطره آب مقطر یا گلاب را به مرکب و لایقه اضافه کرد. این کار موجب جذب بیشتر مرکب بر روی قلم می‌شود و برای اجرای بهتر حروف کشیده بسیار مؤثر است.

دیگر ابزار و وسایل خوشنویسی به شرح زیر است:

دوات، لایقه، قلمتراش، قط زن، سنگ تیزکن قلمتراش، قلمدان، زیرمشق از نوع فوم و یا چرمی، مسطره، ابزار به هم زدن لایقه و مرکب، قاشق مخصوص آب ریختن در دوات یا قطره چکان.

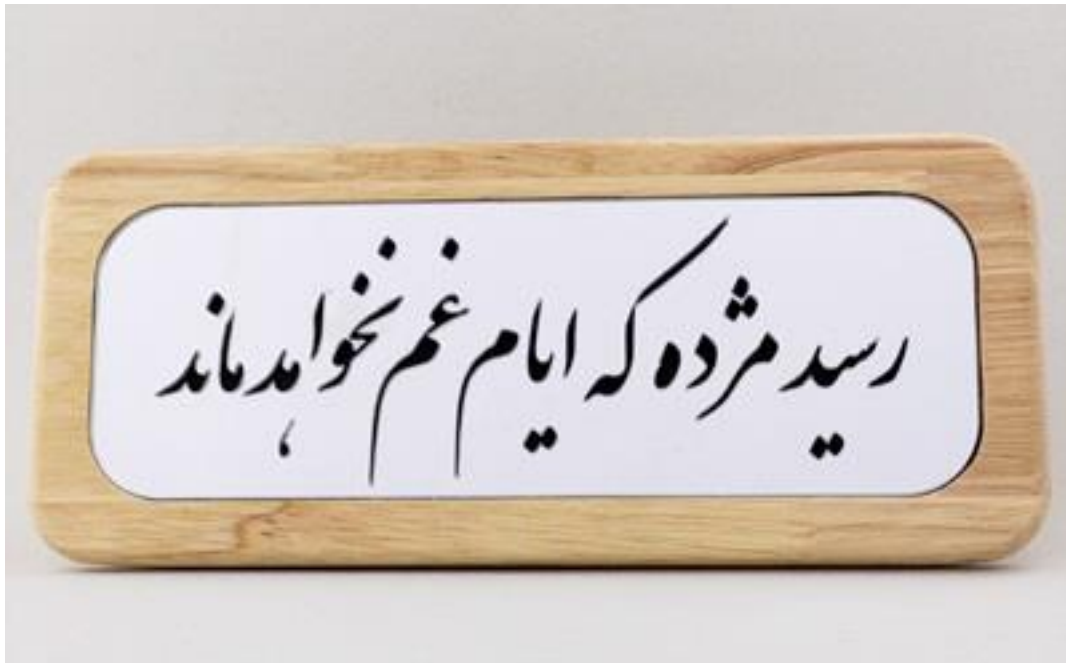

قواعد خوشنویسی و تاریخچه پیدایش آن

در آخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری، شخصی به نام ابن مقلد بیضاوی شیرازی، وزیر مقتدر خلیفه عباسی و برادرش ابوعبدالله حسن به هرج و مرج در اقلام گوناگون پایان دادند. با تکمیل اقلام موجود (چهارده نوع) و هندسی کردن ابعاد حروف و تعیین اساس قواعد دوازده گانه در خط، خوشنویسی را تحت ضابطه در آوردند و پایه خطوط را بر سطح و دور نهادند. خط نسخ از زمان ابن مقلد به بعد به قالبی بهتر درآمد و شهرت قابل توجهی یافت.

ابن مقلد قواعد خوشنویسی را به دو بخش تقسیم کرده است: حُسن تشکیل و حُسن وضع. حسن تشکیل قاعده اصول و نسبت از آن پدید می‌آید و دیگری حسن وضع که قواعد ترکیب و کرسی از آن استفاده می‌شود. بعد از ابن مقلد خطاطان دیگر نیز به تدریج این اصول را بسط دادند. این قواعد عبارت‌اند از:

- **قاعده اصول:** قوت، ضعف، سطح، دور، صعود، نزول. یعنی حسن نگارش حروف و استحکام آنها از جهات مذکور.
- **قاعده نسبت یا تناسب:** یعنی حروف و شکل‌های مشابه هم در همه موارد به یک اندازه باشند.
- **قاعده ترکیب:** یعنی آمیزش هماهنگ و دلپذیر حروف، کلمات، جمله‌ها و سطرها با یکدیگر به گونه‌ای که از حسن ترکیب برخوردار باشد.
- **قاعده کرسی:** یعنی نوشتن با توجه به خط کرسی انجام شود.

اولین شخصی که خط نوشت چه کسی بود؟

طبق آنچه که در رسالات و کتب مؤلفان مشهور بعد از اسلام آمده، اولین شخصی که خط نوشت مرا مر ابن مرّه از شبه جزیره عربستان بود. اولین کسی که در صدر اسلام قرآن نوشت و به حسن خط شهرت داشت خالد ابن ابوهیاج بود که برای عمر بن عبدالعزیز قرآنی با زر نوشت.

ارکان اربعه هنر خوشنویسی ایران چه کسانی هستند؟

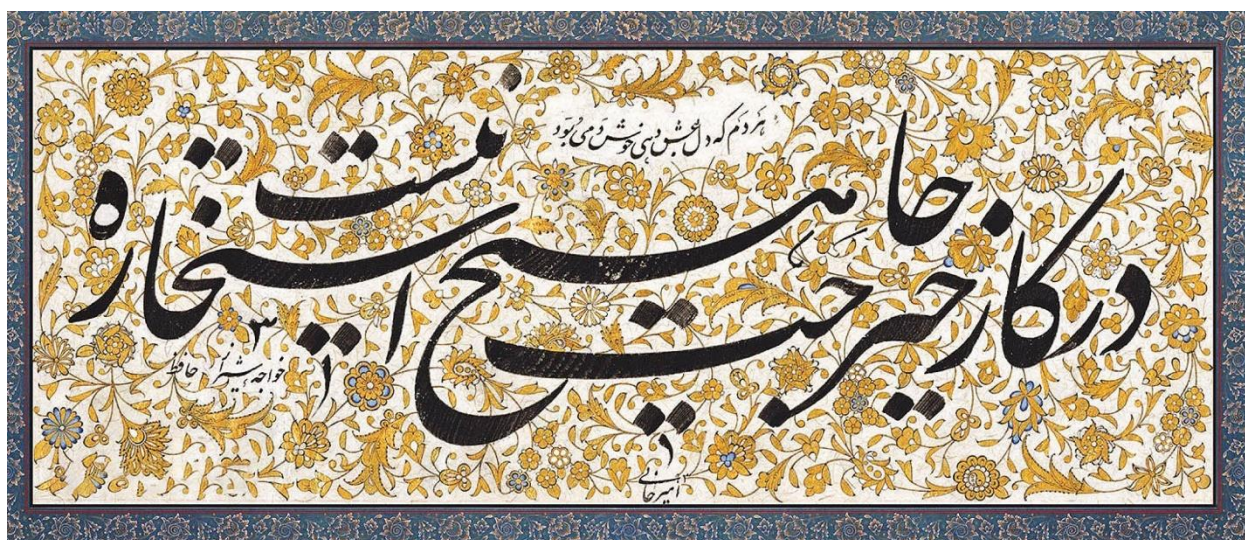
چهار تن از خوشنویسان نامی که در چهار خط ثلث، نسخ، نستعلیق و شکسته نستعلیق به ارکان اربعه هنر خوشنویسی مشهور شده‌اند عبارت‌اند از:

- **خط ثلث:** جمال‌الدین یاقوت (۶۹۸ هجری قمری)

- خط نسخ: میرزا احمد نیریزی (اواسط قرن ۱۲ هجری قمری)
- خط نستعلیق: میرعماد الحسنی (۱۰۲۴ هجری قمری)
- خط شکسته نستعلیق: درویش عبدالمجید طالقانی (۱۱۸۵ هجری قمری)

سخن پایانی

امروزه هنر خوشنویسی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است به گونه‌ای که در حرفه و صنعت‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد. آثار هنری، تابلوهای خطاطی شده همگی از هنر خوشنویسی بهره‌مند شده‌اند. هنر خوشنویسی جزئی از میراث فرهنگی است که باید برای حفظ و نگهداری آن تلاش کنیم. این هنر بیانگر پیشینه تاریخی ماست. امروزه خوشنویسی بیش از پیش مورد توجه عموم واقع شده است و جوانان ایرانی علاقه زیادی به آن نشان می‌دهند.

در تنظیم این مقاله از منابع زیر استفاده شده است:

<https://iranantiq.com/>
<https://farhangsazan.com/>
<https://rayad.org/>

تهیه و تنظیم: آيسان پژوهان فر